

KERK VOOR DE WERELD?

Inleiding

In Nederland hebben we niet alleen maar een juridische scheiding tussen kerk en staat, maar is er geleidelijk ook een sociale scheiding tussen kerk en samenleving ontstaan. De gedachte is gaan overheersen dat de wereld heel goed ingericht en draaiende gehouden kan worden zonder de ondersteuning van godsdienst of kerk.

De laatste tijd kunnen we echter de vraag weer horen stellen of de samenleving toch niet op een of andere wijze de hulp van godsdienst en/of kerk nodig heeft om op bevredigende wijze te functioneren. Ik noem in dit verband de recente publicaties van de politicus Wöltgens¹ en de wijsgeer Ter Steeg², de Bazuinlezing van de cultuur- en godsdienstpsycholoog Janssen³ en de nieuwjaarsrede van burgemeester Cohen.

Dit leidt tot de vraag of de kerken inderdaad nog of weer van betekenis kunnen zijn voor het publieke leven. Kan de kerk een kerk voor de wereld zijn?

Wie op zoek is naar een antwoord op die vraag komt vroeg of laat onvermijdelijk in aanraking met de gedachten van Bonhoeffer en dan met name met de gedachten die hij de laatste jaren in zijn gevangenisbrieven heeft neergelegd. In één van die brieven stelde hij immers duidelijk dat de kerk er niet voor zichzelf is, maar voor anderen, voor de wereld:

‘De kerk is pas kerk als zij er is voor anderen.’⁴

In de jaren zestig van de vorige eeuw is, zowel internationaal als nationaal, getracht handen en voeten te geven aan deze gedachten. De titels van de beide rapporten die de Wereldraad van Kerken hierover liet verschijnen spreken voor zichzelf: *The Church for Others* en *The Church for the World*.⁵ En in Nederland maakte de gedachte van Hoekendijk opgang, dat de kerk een functie is van het apostolaat, dat wil zeggen dat het in alle kerkelijk werk niet om de kerk, maar om de wereld, om het daar te vestigen rijk van de vrede gaat.⁶

Maar al spoedig veranderde de situatie in kerk en wereld ingrijpend. Er trad een omvangrijke ontkerkelijking op en de bloei en activiteiten van de ker-

¹ Thijs Wöltgens, *De overwinning van de erfzonde en de ziel van Europa – Over politiek en geloof*, Nijmegen 2001.

² Louis ter Steeg, *De akker is de wereld – Maatschappelijk engagement van Nederlandse katholieken 1975-2000*, Budel 2001.

³ Jacques Janssen, Religie: privé-bezit of sociaal kapitaal, in *de Bazuin* van 21 december 2001, p. 23-33.

⁴ Dietrich Bonhoeffer, *Verzet en overgave – Brieven en aantekeningen uit de gevangenis*; verzameld en ingeleid door Eberhard Bethge, Baarn 1989⁵, p. 316/7. In het vervolg wordt naar deze uitgave verwezen met: **Verzet**.

⁵ World Council of Churches, *The Church for Others – Two Reports on the Missionary Structure of the Congregation*, Geneva 1967.

⁶ Vgl. J.C. Hoekendijk, *De kerk binnenste buiten*, Amsterdam 1964.

ken waren al spoedig over hun hoogtepunt heen. Het gevolg was dat de aandacht en energie van de kerken steeds meer op de eigen organisatie werden gericht en dat de gerichtheid op de wereld niet langer het leidend beginsel voor het kerkelijk optreden was.

Maar nu er weer openheid lijkt te ontstaan voor de rol van godsdienst en kerken in het publieke leven, ontstaat als vanzelf de vraag of de destijds door Bonhoeffer geuite gedachten over de kerk voor de wereld nog of weer van belang kunnen zijn voor ons huidig denken over de kerk.

Om die vraag te beantwoorden moeten we eerst iets zeggen over Bonhoeffers gedachten over de wereld (1) en over religie en geloof (2), omdat we anders geen greep kunnen krijgen op wat hij over de kerk (3) en over de mogelijke betekenis van de kerk voor de wereld (4) zegt.

1. De mondig geworden wereld

De uitspraken van Bonhoeffer over de mondige wereld hebben na het verschijnen van zijn brieven misschien wel de meeste aandacht getrokken. Hij doet die uitspraken vanuit zijn geloof; hij spreekt immers over ‘Christus en de mondig geworden wereld.’⁷ En als hij later nog eens het thema formuleert waar het hem om te doen is, dan doet hij dat met de volgende zin: ‘Jezus Christus doet een beroep op de mondig geworden wereld.’⁸ (in de biografie van Bethge vertaalt met: ‘Jezus Christus legt beslag op de mondig geworden wereld.’⁹)

De vraag die direct opkomt is of het spreken over een mondige wereld niet veel te positief is. Klopt die aanduiding wel met de werkelijkheid?

In de eerste plaats kan men met Bethge zeggen dat Bonhoeffer duidt op ‘het stadium van een bepaalde historische ontwikkeling, dat men ooit moet leren zien, om bij de tijd te blijven. Hij spreekt van “mondig geworden wereld” of van “mondig worden” en niet zo vaak van de mondige wereld.’¹⁰

Maar belangrijker is Bethge’s constatering dat het hier niet gaat om een empirische beschrijving van de werkelijkheid, maar om een theologische uitspraak. Het gaat niet om een aanvaarding van de feitelijk bestaande wereld. Bonhoeffer is immers ook de schrijver van *Nachfolge*.¹¹ Het gaat hem om de erkenning van de heerschappij van Christus over de werkelijkheid.

‘Al het feitelijk bestaande krijgt zijn laatste fundering en zijn laatste opheffing, zijn rechtvaardiging en zijn laatste tegenspraak, zijn laatste ja en zijn laatste neen van *die* werkelijkheid die de naam Jezus Christus draagt.’¹²

⁷ Verzet, p. 273.

⁸ Verzet, p. 286.

⁹ Eberhard Bethge, *Dietrich Bonhoeffer – Theoloog / Christen / Tijdgenoot*, Utrecht/Baarn 1968, p. 906. (in het vervolg: **Bethge**) Bonhoeffer formuleerde het als volgt: ‘die Inanspruchnahme der mündig geworden Welt durch Jesus Christus.’

¹⁰ Bethge, p. 907.

¹¹ In het Nederlands vertaald: Dietrich Bonhoeffer, *Navolging*, Baarn 1964/2001. (in het vervolg: **Navolging**)

¹² ‘Geciteerd bij Bethge, p. 753.

God en de mondige wereld staan dus niet los of tegenover elkaar; integendeel, zij hebben alles met elkaar te maken. Dat blijkt ook uit de bekende, maar even-goed veel vragen oproepende formulering in één van zijn latere brieven:

‘En we kunnen niet redelijk zijn, als we niet erkennen dat we in de wereld moeten leven, “etsi deus non daretur”. En dat erkennen wij voor God! (...) De God die ons in de wereld doet leven zonder de werkhypothese God, is de God voor wiens aanschijn wij staan. Voor en met God leven wij zonder God.’¹³

Moet men bij het lezen van deze passages uit Bonhoeffers brieven niet denken aan de zin uit Psalm 115 (vers 16): ‘De hemel is de hemel van den Here, maar de aarde heeft Hij den mensenkinderen gegeven.’? Of aan de gelijkenissen van Jezus, waarin hij zegt dat de heer des huizes buitenslands ging ‘en aan zijn slaven volmacht gaf, aan ieder zijn werk’ (Marcus 13:34)? Is het zoiets wat Bonhoeffer heeft bedoeld uit te drukken?

2. religie en geloof

Minstens zo verrassend en uitdagend als de opmerkingen over de mondigheid van de wereld zijn Bonhoeffers gedachten over religie en religieeloosheid:

‘Wij gaan een tijd zonder enige religie tegemoet. De mens, zoals hij op het ogenblik is, kan eenvoudig niet langer religieus zijn.’¹⁴

En: ‘De mondig geworden mens heeft geen religie. “God” als werkhypothese, als stoplap bij ons falen is overbodig geworden.’¹⁵

Wat heeft Bonhoeffer met religie bedoeld?

Een vraag die door een niet-theoloog en niet-Barthiaan niet zo gemakkelijk te beantwoorden is. Voor mij geldt in ieder geval toch wel een beetje wat iemand aan Bonhoeffer schreef over zijn dissertatie: ‘Er zullen er niet veel zijn die deze zaak werkelijk begrijpen, de volgelingen van Barth niet wegens de sociologie en de sociologen niet wegens Barth.’¹⁶ Niettemin: wat bedoelde Bonhoeffer met religie?

Bethge heeft in zijn biografie een opsomming gegeven van de kenmerken van het begrip religie bij Bonhoeffer. Hij noemt de volgende zeven kenmerken (ik veronderstel ze hier bekend): (1) metafysica, (2) individualisme, (3) partieel karakter, (4) deus ex machina, (5) privilege, (6) voogdij en (7) voorbijgaand karakter. Bonhoeffer heeft het zelf eens als volgt geformuleerd:

‘Hier ligt het wezenlijk verschil met alle religies. Het religieuze in de mens verwijst hem in zijn nood naar Gods macht in de wereld, God is de deus ex machina. De bijbel verwijst de mens naar Gods onmacht en lijden; alleen de lijdende God kan helpen.’¹⁷

¹³ Verzet, p. 300.

¹⁴ Verzet, p. 233.

¹⁵ Verzet, p. 315.

¹⁶ Geciteerd in Bethge, p. 91.

¹⁷ Verzet, p. 301.

Bonhoeffer wekt de indruk dat er een radicale tegenstelling is tussen geloof en religie. Alsof we met twee duidelijk te onderscheiden fenomenen te maken hebben. Maar is dat wel zo?

Het gaat bij deze tegenstelling niet om de christelijke godsdienst tegenover een andere (niet-christelijke) godsdienst. Bonhoeffer spreekt zelf immers ook over de christelijke religie. Binnen de christelijke godsdienst kunnen we dus onderscheiden tussen geloof en religie. Maar gaat het dan om twee verschillende verschijnselen of is het beter om te spreken over twee verschillende houdingen met betrekking tot godsdienst, over twee verschillende manieren van omgaan met godsdienst of over twee verschillende wijzen van geloven?

Als dat zo is, is de tegenstelling minder radicaal dan Bonhoeffer ons wil doen geloven. Dan komen er nuanceringen en ‘overgangen’ voor. Personen die Bonhoeffer als gelovig zou beschrijven kunnen toch kenmerken vertonen die hij religieus zou noemen. En personen die Bonhoeffer religieus zou noemen kunnen kenmerken vertonen die volgens hem typisch bij het christelijk geloof passen.

Deze nuancering bedoelt niet de verschillen in houding te ontkennen. De verschillen zijn echter minder massief. Ze zijn bovendien moeilijk onder één noemer te brengen. Het belangrijkste verschil is misschien dat (steeds in de terminologie van Bonhoeffer) religie mensen onmondig houdt en mensen sterk op hun eigen leven en eigen heil gericht doet zijn en dat geloof de mondigheid van mens en wereld erkent en de mensen sterk op de verantwoordelijkheid voor de ander en voor de wereld wijst.

Ook nu doet zich de vraag voor naar het werkelijkheidsgehalte van Bonhoeffers stellingname. Is religie in de moderne samenleving inderdaad ten dode opgeschreven? Zijn degenen die sinds het einde van de vorige eeuw beweren dat religie weer ‘in’ is er dan helemaal naast? Het ligt er maar aan naar welke ontwikkelingen we kijken en hoe we de woorden van Bonhoeffer verstaan.

Om te beginnen is het niet zo irreëel te denken dat bepaalde vormen van godsdienstigheid verdwijnen. De antropoloog Van Baal heeft er in zijn ‘intellectueel testament’ op gewezen dat men tot voor kort religie voor een universeel menselijk verschijnsel heeft gehouden, maar dat in de moderne maatschappij voor het eerst godsdienstloosheid voorkomt.¹⁸

Het is echter overduidelijk dat religie in onze samenleving niet verdwenen is. Als we echter religie opvatten als een wijze van godsdienstig zijn, dan wordt de discrepantie tussen de gedachten van Bonhoeffer en de feitelijke ontwikkeling al minder groot. Er hebben zich immers wel degelijk veranderingen in het godsdienstig leven voorgedaan. En in die veranderingen zijn er elementen, die Bonhoeffer tot religie rekende, verdwenen of verzwakt. Ik denk dan met name aan het metafysisch karakter, het denken vanuit een dualistisch we-

¹⁸ J. Van Baal, *Mysterie als openbaring*, Utrecht z.j. [1990].

reldbeeld¹⁹, en aan de voorstelling van God als een Deus ex machina. D e veranderingen hebben wel degelijk met het ‘moderner’ worden van de mens te maken en d e verandering heeft Bonhoeffer tijdig aangevoeld en aangeduid.

Belangrijker is echter de vraag of Bonhoeffer heeft bedoeld een beschrijving van de feitelijke ontwikkeling te geven, of dat we - zoals bij de uitspraken over de mondige wereld het geval is - zijn uitingen als theologische uitspraken mogen zien. Dan gaat het, met de woorden van Bethge, om de ‘kritische, protesterende en bevrijdende elementen’²⁰ in zijn uitspraken. Dan hoeven we zijn uitspraken ook niet te vergelijken met de feitelijke ontwikkeling, maar dan kunnen we ze op hun inhoud en intentie waarderen.

We kunnen er dan de visie van Bonhoeffer op de juiste manier van godsdienstig-zijn, op het juiste geloof uit aflezen. Hij wil ons dan zeggen welke aan een bepaald stadium van de historische ontwikkeling verbonden elementen van de christelijke godsdienst niet meer passen in de huidige wereld. Welke elementen niet alleen hier en daar al aan het verdwijnen zijn (dat zag hij juist), maar ook welke elementen verdwijnen moeten. En positief gezegd: hij wil ons dan zeggen wat het christelijk geloof in de huidige wereld moet inhouden.

En wat is dan volgens Bonhoeffer het christelijk geloof? Samenvattend onderken ik een viertal kenmerken elementen in zijn visie op het geloof.

(1) Het eerste is dat het geloof in de Bonhoefferiaanse zin des woords a-religieus is. Geen geloof in een God als deus ex machina. In het christelijk geloof geldt: ‘voor en met God leven wij zonder God’²¹.

(2) In de tweede plaats is het christelijk geloof niet op het hiernamaals, maar op de aarde gericht. Geen geloof in ‘verlossingsmythen’, waardoor men altijd kan wegvlugten naar het laatste toevluchtsoord, de eeuwigheid, maar een gerichtheid op het aardse leven.²² ‘Wat boven deze wereld uitgaat, is in het evangelie bedoeld *voor* deze wereld.’²³ Dit houdt ook in dat het christelijk geloof niet op het eigen heil, maar op het heil van de ander is gericht.

Deze beide elementen impliceren volgens mij ook de verwerping, of in ieder geval sterke relativering van een dualistisch wereldbeeld. ‘Het hemelse’ en ‘het aardse’ liggen als het ware in elkaars verlengde; niets is de mens meer nabij dan het transcendente: ‘iedere naaste vlak bij mij is het transcendente. God in mensengestalte!’²⁴

(3) Een derde element van het christelijk geloof is dat het niet op de randen of de grenzen van het leven, maar op het centrum van het leven is ge-

¹⁹ Denk aan de later door Robinson beschreven (en gepropageerde) veranderingen in het christelijk geloof, in John A.T. Robinson, *Eerlijk voor God*, Amsterdam 1963.

²⁰ Bethge, p. 909.

²¹ Verzet, p. 300.

²² Vgl. Verzet, p. 282.

²³ Verzet, p. 239.

²⁴ Verzet, p. 316. Vgl. in dit verband ook Ernst Lange, *Kirche für die Welt – Aufsätze zur Theorie kirchlichen Handelns*, München 1981, p. 44. (in het vervolg: **Lange**)

richt. Evenmin mag het geloof beperkt worden tot het zogenaamde privé-leven van de mens. ‘Christus grijpt de mens midden in diens leven.’²⁵

(4) Het laatste en zeker niet minst belangrijke element is dat het in het geloof niet om ‘de leer’ maar om ‘het leven’ gaat. Geloven is niet het instemmen met en handhaven van een bepaalde leer of belijdenis, maar het is Christus navolgen, het is gehoorzamen. ‘De ongehoorzame kan niet geloven, alleen de gehoorzame gelooft.’²⁶

Dit impliceert mijns inziens ook dat als men op zoek is naar wat volgens Bonhoeffer het christelijk geloof is, we in feite op zoek zijn naar Bonhoeffers opvatting over het christelijk leven. Immers:

‘Jezus roept niet op tot een nieuwe religie maar tot het leven.’²⁷

3. De kerk

Als we zo horen wat Bonhoeffer onder de wereld, het christelijk geloof en het christelijk leven in die wereld verstaat, laat zich nauwelijks de vraag onderdrukken of er in zijn gedachtewereld nog wel plaats is voor een kerk. Dat klinkt misschien vreemd, want Bonhoeffer heeft zich in zijn hele leven indringend met de kerk beziggehouden. Maar hij heeft er ook al zeer vroeg kritisch over gesproken. In een lezing in het jaar 1928 zegt hij:

‘Daardoor wordt echter een principiële kritiek uitgesproken op de geweldigste poging die ooit door mensen ondernomen is om door te dringen tot het goddelijke – op de kerk. Het christendom bevat in zichzelf een kiem die vijandig staat tegenover de kerk ...’²⁸

Maar wat is dan de plaats voor een kerk tussen Christus en de wereld, tussen het bidden (waarvoor de geëigende plaats toch de binnenkamer is) en het goede doen onder de mensen? Wat is de betekenis van een kerk voor mensen die – in de zin van Bonhoeffer – een christelijk leven proberen te leiden? En wat kan de betekenis van een kerk zijn voor een mondig geworden wereld?

geen afgerond beeld

Bonhoeffers nieuwste gedachten omtrent de mondige wereld en het christelijk geloof roepen niet alleen bij ons vragen op, maar deden dat ook bij Bonhoeffer zelf²⁹, alsmede bij degene die er voor het eerst kennis van nam, Bethge. Dit blijkt uit wat Bonhoeffer in één van zijn brieven schreef: ‘Nu je vraag of er “ruimte” blijft voor de kerk, of zij niet volkomen de mist ingaat ...’³⁰ Een logische vraag, want Bonhoeffers nieuwste gedachten inzake de kerk zijn wel erg fragmentarisch en hier en daar ook ‘erg ongenueanceerd en summier’³¹ Het is

²⁵ Verzet, p. 282.

²⁶ Navolging, p. 34.

²⁷ Verzet, p. 302.

²⁸ Geciteerd in Bethge, p. 130.

²⁹ Vgl. Verzet, p. 234.

³⁰ Verzet, p. 275.

³¹ Verzet, p. 317.

dan ook onmogelijk een ook maar enigszins afgerond beeld van Bonhoeffers visie op de kerk te geven.³²

Bonhoeffer heeft in zijn leven veel over de kerk geschreven. Als zich echter met betrekking tot één onderwerp veranderingen in zijn gedachtewereld hebben voorgedaan, dan is dat wel met betrekking tot de kerk. Het zijn veranderingen die nauw samenhangen met de veranderingen die hij in zijn leven doormaakte.

Zijn dissertatie³³ schreef hij in 1930, dus nog voor de machtsovername door Hitler en de collaboratie van de ‘Duitse christenen’ met het Hitler-regime. Dat laatste was zijn eerste grote teleurstelling in de kerk en vanaf 1933 kon hij zich dan ook niet meer thuis voelen in de ‘officiële’ kerk; zijn kerk werd de *Bekennende Kirche*. Een tweede teleurstelling kreeg hij te verwerken toen hij in zijn internationale contacten moest constateren dat de oecumenische wereld hem en de Belijdende Kerk onvoldoende steun gaf in de strijd tegen de opstelling van de officiële kerk en tegen het Hitler-regime. En tenslotte werd hij ook nog teleurgesteld in het optreden van (mensen die behoren tot) de Belijdende Kerk. Al die ervaringen moesten zijn gedachten over de kerk wel doen veranderen.

veranderende gedachten over de kerk

Bonhoeffers eerste verhandeling over de kerk in zijn dissertatie *Sanctorum Communio* is niet alleen zeer theoretisch/abstract, maar ook zeer idealistisch.

‘De kerk is de tegenwoordigheid van Christus, zoals Christus de tegenwoordigheid van God is. ... “Christus bestaande als gemeente”.’³⁴

De kerk is als het ware de tegenpool van de samenleving; een soort ideale samenleving. Volgens De Lange vat Bonhoeffer in een opstel uit 1932 samen waarin voor hem (in die tijd) de kern van het kerk-zijn ligt opgesloten:

‘De kerk is gemeenschap, de gemeente der heiligen, der door God uit het alleen zijn bevrijdden, waar de een de ander toebehoort, zich geeft aan de ander, verantwoordelijk weet voor de ander, omdat hij door God aan de ander gebonden is.’³⁵

Hoewel Bonhoeffer al spoedig andere geluiden over de kerk zou laten horen³⁶, zaten er toch in zijn eerste gedachten al elementen die blijvend een rol zouden spelen. Maar zijn gedachten zijn in die begintijd nog volop in ontwikkeling.³⁷

³² Vgl. Bethge, p. 928. Ook De Lange stelt dat de ecclesiologie in de brieven van Bonhoeffer ‘een onopgelost vraagstuk’ blijft; zie Frits de Lange, *Wachten op het verlossende woord – Dietrich Bonhoeffer en het spreken over God*, Baarn 1995, p. 175. (in het vervolg: **De Lange-2**)

³³ Dietrich Bonhoeffer, *Sanctorum Communio – Eine dogmatische Untersuchung zur Soziologie der Kirche*, München 1954. (in het vervolg: **SC**)

³⁴ SC, p. 92 (‘Christus als Gemeinde existierend’)

³⁵ Frits de Lange, *Een burger op z'n best – Dietrich Bonhoeffer*, Baarn 1986, p. 40/1. (in het vervolg: **De Lange-1**)

³⁶ Volgens Bethge had Bonhoeffer ‘de werkelijke belangstelling’ voor zijn dissertatie reeds bij het verschijnen ervan verloren; zie Bethge, p. 143.

³⁷ Over zijn in 1931 verschenen *Akt und Sein* bijvoorbeeld schreef hij al in 1932 aan een vriend: ‘Intussen is dit produkt mij alweer tamelijk onsympathiek geworden.’ Geciteerd in Bethge, p. 149.

Als ik het goed zie doen er zich in de jaren dertig twee belangrijke ontwikkelingen voor: (1) denkend over en vanuit de kerk komt de wereld meer in het vizier en (2) de empirische kerk, en vooral de gebreken van die kerk, krijgen meer aandacht. Het zijn ontwikkelingen die zich onder meer laten aflezen uit zijn in 1937 verschenen *Nachfolge*.

(1) Allereerst de relatie tussen kerk en wereld. We komen in *Nachfolge*, zoals Ernst Lange³⁸ al heeft opgemerkt, in feite twee kerkbegrippen tegen: zowel het beeld van de navolging, het er zijn voor de ander, als het beeld van de ‘afzondering van de wereld’³⁹, van de gemeente als ‘een verzegelde trein’.⁴⁰ Enerzijds gaat het Bonhoeffer dus om de zuiverheid van de kerk in onderscheiding van de wereld. Anderzijds betreft hij de navolging, dus het gehoorzamen, het doen, niet alleen op het individu, maar ook op de kerk.⁴¹

Maar pas later wordt zijn gerichtheid op de wereld duidelijker en explicieter; dan wordt zijn kerkbegrip ook steeds functioneler. Het gaat dan minder om de kerk in onderscheiding van de wereld en meer om het leven als christen in de wereld. Van ‘De wereld voor Christus’ wordt het ‘Christus voor de wereld’.⁴² Ja, hij neemt in verzet en gevangenschap niet alleen afstand van de kerk, maar hij maakt ook een toenadering tot de wereld, zoals De Lange terecht opmerkt.⁴³

(2) De veranderingen in de gedachten van Bonhoeffer hebben ook te maken met het feit dat hij in de loop van de tijd meer aandacht kreeg voor de empirische kerk, alsmede met zijn teleurstellende ervaringen mét die kerk. Nu gaat het er steeds sterker om wat de kerk dóet, dus wat zij betékent.

‘Steeds duidelijker blijkt de nood van onze kerk die ene vraag te zijn, hoe wij heden ten dage als christenen kunnen leven.’⁴⁴

Het gaat Bonhoeffer daarbij om niet minder dan om de geloofwaardigheid van de kerk en van haar verkondiging. Die ontbreekt als ‘kerk en predikant anders spreken dan ze doen’, zoals hij in 1935 in een referaat voor predikanten van de Belijdende kerk zegt.⁴⁵ Eigenlijk had hij zijn hele kritiek op dit punt in hetzelfde jaar al uitgesproken in de bekende zin:

‘Alleen wie voor de joden schreeuwt mag ook gregoriaans zingen.’⁴⁶

De kritiek gold hier niet alleen en zelfs niet in de eerste plaats de officiële Evangelische Kerk; je zou kunnen zeggen dat Bonhoeffer die al afgeschreven had. Nee, Bonhoeffer's kritiek richtte zich allereerst op zijn eigen Belijdende

³⁸ Zie Lange, p. 38 e.v.

³⁹ Navolging, p. 209.

⁴⁰ Navolging, p. 209.

⁴¹ Vgl. T.G. van der Linden, *Volgenderwijs – Een theologische studie over “navolging” als ecclesiologisch motief*, Zoetermeer 2000. (in het vervolg: **Van der Linden**) Vgl. ook Bethge, p. 483.

⁴² Vgl. Bethge, p. 897.

⁴³ De Lange-2, p. 168. Vgl. ook Van der Linden, p. 30-34.

⁴⁴ Navolging, p. 24.

⁴⁵ Geciteerd door De Lange-2, p. 160.

⁴⁶ Geciteerd in Bethge, p. 634.

kerk; een kerk die zich aanvankelijk dapper tegen het nazi-regime had verzet, maar die zich later vooral met de vragen van het eigen bestaan bezighield.⁴⁷

Het is duidelijk: een juiste leer of belijdenis is in en voor de kerk niet het doorslaggevende; noch goede vieringen (het gregoriaans) of een goede inrichting. Nee, het gaat erom dat de kerk, in de context waarin zij leeft, het juiste woord spreekt en dat zij, evenals haar leden, de juiste daden doet. Dat zij met andere woorden doet wat zij zegt, dat zij Christus navolgt, omdat zij Christus woord spreekt. En dat zij zegt ‘hoe wij heden ten dage als christenen kunnen leven’.

Lange suggereert dat Bonhoeffer met zijn kerkbegrip 180 graden gedraaid is. Was het eerst zo dat het kerk-zijn beslissend is voor het er-voor-de-ander-zijn, nu is het zo dat het er-voor-de-ander-zijn beslissend is voor het kerk-zijn.⁴⁸ Men kan het ook anders zeggen: van een ‘maximum aan kerk’ wordt het een ‘minimum aan kerk’.⁴⁹

Wat zijn nu, alles overziende, de typische elementen van de meest recente kerkvisie van Bonhoeffer? Ik noem er een vier: dat de kerk geen doel in zichzelf is (1), dat de kerk er voor anderen is (2), dat de kerk geen ruimte voor zich zelf vraagt (3) en dat de kerk het geheim moet bewaren (4).

de kerk is geen doel in zichzelf

Duidelijk is in ieder geval wel dat de kerk geen doel in zichzelf is. In de bekende doopbrief stelt hij het expliciet:

‘Onze kerk, die deze jaren alleen gevochten heeft voor zelfbehoud alsof ze een doel was op zich, is niet in staat het verzoenende en verlossende woord te brengen aan de wereld en de mensen.’⁵⁰

Juist omdat de kerk zo sterk gericht is op zichzelf, op haar bestaan en haar voortbestaan, had en heeft ze geen zeggingskracht meer, is ze dus niet meer in staat haar taak te vervullen. Daarom moet hij ook wel bezwaar maken tegen alle pogingen die van de zijde van de kerk gedaan zijn en worden om greep te houden op de mensen en zodoende zichzelf in stand te houden. Denk aan zijn wat smalende opmerkingen over de poging om God, nadat Hij was teruggedrongen uit de openbaarheid, op het privé-terrein vast te houden, waardoor dat terrein ‘het jachtgebied van de moderne zielzorgers’ werd.⁵¹

Het is, gezien zijn opvattingen over en zijn ervaringen met de kerk, dan ook begrijpelijk dat Bonhoeffer huiverig was voor werken aan een betere kerkorganisatie of kerkinrichting. Hij verwachtte na de ineenstorting van het Duitse rijk een andere kerk (de teleurstelling over de na-oorlogse ontwikkeling is hem bespaard gebleven) en schreef daarom aan zijn jonge neef in de doopbrief dat de kerk zich nu nog in de smeltkroes bevindt. Maar:

⁴⁷ Vgl. De Lange-2, p. 45.

⁴⁸ Vgl. Lange, p. 57.

⁴⁹ Vgl. Lange, p. 53/4.

⁵⁰ Verzet, p. 251.

⁵¹ Verzet, p. 288.

‘... iedere poging om haar voortijdig een machtige organisatie te geven, zal een vertraging betekenen in haar verandering en zuivering.’⁵²

Uit alles blijkt bij Bonhoeffer een sterke relativering van het belang van de kerkelijke organisatie en het kerkelijk instituut. Hij vindt het zonde (ik denk dat ik die term hier mag gebruiken) om aandacht, tijd en energie aan de kerk te besteden wanneer die aandacht, tijd en energie door de wereld opgeëist wordt

kerk voor anderen

Maar voor wie of wat is de kerk dan wel? Het kortste en enig juiste, uit Bonhoeffers gedachtewereld voortvloeiende antwoord is: voor anderen. De kerk is immers ‘Christus bestaande als gemeente’ en Christus was er voor de anderen, dus is de kerk er voor anderen.

Dit betekent in de eerste plaats dat zij er niet is ter vervulling van religieuze behoeften van de leden; zij heeft ‘niet wezenlijk met de zogenaamde religieuze functies van de mens te doen’.⁵³

Het gericht zijn óp de ander betekent in de tweede plaats ook een optreden vóór de ander; met name voor hen die dat zelf niet kunnen. En dit kan dus ook een optreden tegenover de overheid inhouden. Zoals Bonhoeffer al in het jaar 1934 in een brief schreef (hetgeen het zoveelste bewijs is dat veel gedachten in de laatste jaren van zijn leven al veel eerder bij hem leefden):

‘Er moet nu eindelijk eens worden gebroken met de theologisch gefundeerde terughoudendheid ten aanzien van het handelen van de staat – het is allemaal toch alleen maar uit angst. “Doe uw mond open ten bate van de stomme”, Spreuken 31 – wie weet immers tegenwoordig in de kerk nog dat dit in zo’n tijd de minimale eis van de Bijbel is?’⁵⁴

Want hoewel op basis van de leer-van-de-twee-rijken de kerk ‘de staatswetten loven noch laken’⁵⁵ moet en dus, zoals Van Roon het formuleert, moraalkritiek aan humanitaire organisaties en aan individuele deskundige christenen overgelaten dient te worden, zag Bonhoeffer toch drie duidelijk onderscheiden taken voor de kerk: de kerk moet de staat vragen of hij zijn handelen als een legitieme staatstaak kan verantwoorden (1), zij moet zich om de slachtoffers van het optreden van de staat bekommeren (2) en zij kan voor de taak komen te staan ‘niet enkel de slachtoffers die onder de wielen geraakt zijn te verbinden, maar het rad zelf aan te grijpen’⁵⁶ (3).

Zijn bezinning op de taak van de kerk met betrekking tot de maatregelen over de joden (waarop het bovenstaande betrekking had) wijst er ook op dat

⁵² Verzet, p. 251.

⁵³ Aldus Bonhoeffer in *Ethik*, geciteerd in B. Rietveld, *Saecularisatie als probleem der theologische ethiek*, 's-Gravenhage 1957, p. 62.

⁵⁴ Geciteerd door Zimmerling, in Rainer Mayer en Peter Zimmerling (red.), *Dietrich Bonhoeffer nu! – De actualiteit van zijn leven en werken*, Leiden 1995, p. 15/6. (in het vervolg: **Mayer**)

⁵⁵ Bethge, p. 294.

⁵⁶ Zie G. van Roon, Een strijder – Kerkstrijd en verzet bij Dietrich Bonhoeffer, in A.G. Baas e.a., *Werken met Bonhoeffer*, Baarn 1979, alsmede Bethge, p. 294 en 295.

de kerk zich volgens Bonhoeffer niet op abstracte wijze, maar heel concreet met de actuele situatie moet bezighouden.

‘De kerk moet hier en nu, ziende hoe de zaken staan, op een concrete wijze het woord van God, het woord van haar volmacht kunnen uitspreken. Zo niet, dan zegt ze iets anders, iets menselijks, een woord van onmacht. De kerk mag derhalve geen beginselen verkondigen die “altijd” waar zijn, maar enkel geboden die nu waar zijn.’⁵⁷

is er nog wel ruimte voor een kerk?

Uit de gevangenisbrieven krijgen we een heel ander beeld van de kerk dan uit Bonhoeffers eerdere verhandelingen. Het is dan ook geen wonder (zoals we reeds zagen) dat Bethge Bonhoeffer op een bepaald moment vroeg of er nog wel ‘ruimte’ blijft voor de kerk, ‘of zij niet volkomen de mist ingaat’.

Een deel van de verschillen tussen de vroegere en de latere gedachten van Bonhoeffer laat zich misschien verklaren door het kerkbegrip dat hij hanteert. Soms spreekt hij sterk theologisch en vrij abstract over de kerk, zoals wanneer hij zegt:

‘Wij zijn gewoon over de kerk als over een instituut te denken. Men moet echter over de kerk denken als over een levende *persoon*, ...’⁵⁸

Andere keren heeft hij het over de concrete bestaande kerk(en). Het is logisch dat er dan ook verschillende dingen over de kerk gezegd worden. Maar dat neemt niet weg dat Bonhoeffer in de loop van de tijd anders over de kerk is gaan denken en dat de vraag of er nog wel ruimte is voor de kerk niet zonder reden gesteld kan worden.

Het is niet toevallig dat Bethge over ‘ruimte’ sprak. Bonhoeffer zelf had immers in *Nachfolge* gesproken over de gewenste ‘*levensruimte* van de zichtbare gemeente’⁵⁹, over ‘de aanspraak van de gemeente op ruimte in de wereld’, over het ‘voor zich opeisen’ van die ruimte, alsmede over het duidelijk trekken van de grenzen tussen de gemeente en de wereld.⁶⁰ Maar toen stond voor hem nog de kerk, haar positie en haar rol in de wereld centraal. Heel anders klinkt voor mijn gevoel zijn latere spreken over de ruimte voor de kerk.

‘Het behoort tot de openbaring van God in Jezus Christus, dat zij in de wereld een bepaalde ruimte inneemt. Maar het zou volstrekt verkeerd zijn deze ruimte eenvoudig empirisch uit te leggen. (...) De ruimte van de kerk dient niet om de wereld een stuk van haar gebied te betwisten, maar juist om de wereld te verkondigen, dat zij wereld moet blijven, de wereld namelijk die God heeft liefgehad en verzoend.’⁶¹

⁵⁷ Geciteerd in Bethge, p. 276.

⁵⁸ Navolging, p. 174.

⁵⁹ Navolging, p. 186.

⁶⁰ Navolging, p. 210.

⁶¹ Uit *Ethik*, geciteerd in *Bonhoeffer Brevier*, samengesteld door Otto Dudzus, Baarn 1978⁵, p. 449/450.

Het is moeilijk om zich concreet voor te stellen welke gestalte van de kerk Bonhoeffer hier bij het neerschrijven van zijn gedachten voor ogen had. Het gaat immers niet om een fysieke ruimte. Zoals Lange zegt: Kerk is de wijze waarop Christus in de werkelijkheid van deze wereld gestalte aanneemt.⁶² Opnieuw laat zich – althans bij mij – de vraag moeilijk onderdrukken of er wel bestaansrecht is voor een georganiseerde kerkelijke instelling.

Als we, naast de veranderingen die hebben plaatsgevonden, rekening houden met de ook door Bethge meermalen geconstateerde continuïteit in de gedachtewereld van Bonhoeffer en dus ook letten op hetgeen hij in zijn laatste jaren niet herroepen heeft van zijn vroegere gedachten (in 1944 zegt hij zelfs nog uitdrukkelijk dat hij achter *Nachfolge* blijft staan⁶³), dan mogen we toch concluderen dat er ook volgens Bonhoeffer ruimte, ja zelfs noodzaak is voor een of andere vorm van zichtbare, georganiseerde kerk. Als ik het goed zie zijn hiervoor (ten minste) drie argumenten.

(1) Allereerst is daar de noodzaak van de prediking van het woord. Het lichaam van Christus wordt immers in de gestalte van de gemeente zichtbaar in de prediking van het woord, alsmede in doop en avondmaal.⁶⁴

(2) Ten tweede is er de noodzaak van gemeenschapsvorming. Volgens Bethge is Bonhoeffer altijd geneigd geweest om naast woord en sacrament gemeenschap als derde kenmerk van de kerk te zien.⁶⁵

(3) Een derde argument voor het bestaan van een georganiseerde instelling is de noodzaak om de taken die Bonhoeffer aan de kerk toeschrijft ook werkelijk te kunnen verrichten. Zowel de taken tegenover de overheid of de samenleving, als de taken tegenover de eigen leden: om zich te bezinnen op de vraag ‘hoe wij heden ten dage als christenen kunnen leven’.

De vorming van een kerkelijk instituut lijkt dus ook in de gedachtegang van Bonhoeffer onontkoombaar. Hóe dat georganiseerde kerkelijke leven er zou moeten uitzien, daarover bestaan echter veel onbeantwoorde vragen. Maar een kerk die veel aandacht schenkt aan haar eigen inrichting en zich zodoende sterk op haar eigen leven richt, lijkt mij een kerk die in ieder geval niet past in de gedachtewereld van Bonhoeffer.

het geheim bewaren

Het wellicht moeilijkste onderdeel van de gedachtewereld van Bonhoeffer is datgene wat hij aangeduid heeft met de term *Arkandisziplin* of arcanum (ook: *disciplina arcani*). Over dat idee wordt volgens Bethge meestal het minst gezegd en heerst de grootste onzekerheid, maar dat wil nog niet zeggen dat we hier niet met een belangrijk element te maken hebben. Integendeel, het hangt nauw met Bonhoeffers gehele gedachtewereld samen en vormt hier mijns in-

⁶² Lange, p. 56.

⁶³ Verzet, p. 305.

⁶⁴ Zie Navolging, p. 182/3.

⁶⁵ Bethge, p. 479.

ziens ook een essentieel onderdeel van.⁶⁶ De term komt in de gevangenisbrieven slechts tweemaal voor:

‘Welke plaats hebben cultus en gebed als de religie wegvalt? Wordt het arcanum, ofwel het onderscheid tussen het laatste en het voorlaatste (je weet dat ik dit onderscheid hanteer) weer belangrijk?’⁶⁷ En

‘Er zijn graden van kennen en belangrijkheid; er moet dus weer een arcanum worden ingesteld, om de *geheimen* van het geloof tegen profanatie te bewaren.’⁶⁸

Het gaat hier onmiskenbaar om een verwijzing naar de vroegchristelijke praktijk rond het geheimenis van de sacramenten doop en avondmaal.

Het is moeilijk goed in woorden weer te geven waar het Bonhoeffer om gaat. Het gericht zijn van de kerk op de wereld betekent niet dat de kerk in de wereld zou opgaan of dat kerk en wereld zouden samenvallen. Dat de kerk zich als het ware aan de wereld prijsgeeft, betekent nog niet dat zij zichzelf opheft of haar identiteit verliest.

‘De *disciplina* in gebed, meditatie, kerkdienst en bijeenkomst (in “echte cultus”) is voor Bonhoeffer even levensnoodzakelijk als dagelijks eten en drinken – al kan ze natuurlijk hervormd worden. Maar ze is ook evenzeer *arcanum*, ..’⁶⁹

De *Arkandisziplin* is onmisbaar als een contrapunt van het aanvaarden van en leven in de mondig geworden wereld. Enerzijds horen het arcanum en het als christen in deze wereld leven bij elkaar, veronderstellen ze elkaar ook, maar anderzijds is er toch een onderscheid. Het gaat in het geloof om een geheim en een geheim scheidt nu eenmaal degenen die dit met elkaar delen van degenen die er geen weet van hebben. En toch wil Bonhoeffer niets weten van het denken in twee ruimten.

‘Er is geen plaats waar de christen van de wereld zich kan terugtrekken, niet erbuiten en ook niet in de sfeer van de innerlijkheid.’ Dit betekent: *disciplina arcani* verstaan als “schuilplaats” zou alles terugnemen wat Bonhoeffer wilde.’⁷⁰

Dus toch geen grens tussen kerk en wereld? Bethge spreekt hier terecht van een paradox:

‘Zo moet men zich neerleggen bij de paradox dat er een “grens” van het arcanum bestaat, opdat eindelijk de grenzen van het privilege gesloopt kunnen worden; en dat de “grens” van het arcanum in werkelijkheid er

⁶⁶ Zie ook Bethge, p. 922.

⁶⁷ Verzet, p. 234/5. Met het voorlaatste bedoelde Bonhoeffer zo iets als de menselijke werkelijkheid, die beleefd moet worden, en het menselijk woord dat gesproken moet worden vóór het laatste, het Goddelijk woord; vgl. Bethge, p. 752/3.

⁶⁸ Verzet, p. 239. Bethge vertaalt m.i. exacter: ‘om de geheimen van het christelijk geloof tegen profanatie te beschermen.’; Bethge, p. 924.

⁶⁹ Bethge, p. 923.

⁷⁰ Bethge, p. 924/5.

van doet afzien een valse belangstelling te koesteren voor een grens tussen kerk en wereld.⁷¹

Hoe dit in werkelijkheid vorm zou moeten krijgen blijft voorlopig nog een raadsel. Bethge zegt niet voor niets dat men waarschijnlijk geen constructie kan uitdenken waardoor met zekerheid een nieuwe grens vermeden wordt.⁷² En ik ben socioloog genoeg om dit te beamen. Hier gaat het vooral om de vraag wat Bonhoeffers diepste intentie is.

Een belangrijk, zo niet het belangrijkste motief bij Bonhoeffer is het zuiver houden van zowel de kerk (1) als de wereld (2).

(1) Een pleidooi voor de zuiverheid van de kerk kwamen we ook al eerder bij Bonhoeffer tegen. Onder meer in *Nachfolge*, waar hij dit zelfs een keer uitdrukkelijk met de gedachte van het arcanum verbindt:

‘Waar bleven de inzichten van de oude kerk, die bij het dooponderricht aan de catechumenen zo zorgzaam waakte over de grens tussen kerk en wereld, over de kostbare genade?’⁷³

Verderop zegt hij zelfs dat het woord zich weliswaar richt tot de gelovigen en ongelovigen, maar dat doop en avondmaal alleen aan de gemeente behoren.⁷⁴

En zijn meest krasse uitspraak in dit verband is misschien wel:

‘Zo is het de wil van de Heer zelf, dat het heilige van het evangelie niet aan de honden wordt gegeven, maar dat het slechts gedekt door de prediking tot bekering verkondigd kan worden.’⁷⁵

(2) Anderzijds gaat het Bonhoeffer erom de wereld zuiver wereld te houden, om de verleiding van een religieuze interpretatie van de wereld te vermijden:

‘Men zal zelfs omgekeerd kunnen zeggen: de *disciplina arcani* beschut ook de wereld voor verkrachting door de religie. Aldus krijgt de *disciplina arcani* een belangrijke taak: ze moet zorgen dat het niet-religieuze interpreteren niet terugvalt in het religieuze.’⁷⁶

Kortom: het gaat om een zuiver houden van de kerk en de wereld, van wat de kerk is en wat de (mondig geworden) wereld is. Anders gezegd: het gaat erom dat het heilige niet geprofaniseerd en het wereldse niet gesacraliseerd wordt. Dit impliceert dus een ‘grens’, maar die moeten we ons niet ruimtelijk en statisch voorstellen. We moeten hier om het zo uit te drukken niet kwantitatief maar kwalitatief denken, niet fysisch maar meer psychisch. Want er is wel een sterke samenhang; het geloof (en het beleven en onderhouden van het geloof) heeft nu eenmaal alles met de wereld te maken. Maar een christen leeft in die

⁷¹ Bethge, p. 925.

⁷² Bethge, p. 925.

⁷³ Navolging, p. 22.

⁷⁴ Navolging, p. 184.

⁷⁵ Navolging, p. 216. Volgens de evangelist Matthéüs (hoofdstuk 7 vers 6) heeft Jezus gezegd: ‘Geef het heilige niet aan de honden en werpt uw paarden niet voor de zwijnen’.

⁷⁶ Bethge, p. 924.

wereld als het ware incognito. Ik denk dat Bonhoeffer dit ook op het oog had toen hij schreef over ‘natuurlijke vroomheid’ en ‘onbewust christen zijn’.⁷⁷

Dit laatste wordt voor mijn gevoel ook kernachtig uitgedrukt in wat Bethge noemt Bonhoeffers ‘verrassende verwijzing naar het arcanum van de “Belijdenis”’ in 1932:

‘De eerste belijdenis voor de wereld is de daad die zich allereerst zelf interpreteert.’⁷⁸

Bethge zegt dat het Bonhoeffer ‘tot zijn eigen onbehagen’ niet lukte een theologisch bevredigende oplossing te geven.⁷⁹ Hoeveel te moeilijker zal het voor een niet-theoloog zijn om in de werkelijkheid een bevredigende constructie te ontwerpen. Een constructie voor twee ‘zaken’, die beide zuiver gehouden dienen te worden en dus in zekere zin van elkaar afgegrensd moeten worden, maar die toch ten nauwste met elkaar verbonden moeten blijven.

‘Geïsoleerd wordt *disciplina arcani* tot liturgisch monnikengedoe, en niet-religieuze interpretatie tot intellectueel spel.’⁸⁰

Om het nog een keer met de woorden van Bethge te zeggen:

‘Men zal zich de zaak ongeveer als volgt moeten denken: in het arcanum geschieden de levensprocessen van geloof, lofprijzing, gebed, dank en tafelgemeenschap en deze worden niet naar buiten toe geïnterpreteerd. Degene om wie het bij deze *disciplina arcani* gaat, zendt de “ingewijden” voortdurend uit om deel te nemen aan de wereld, doordat hij hun belooft dat hij hen daar ontmoet en verantwoordelijk stelt. Zij voegen zich solidair bij de mensen uit de sfeer van hun beroep en “zijn er voor de anderen”.’⁸¹

Duidelijk is in ieder geval dat niet in de laatste plaats de gedachten van Bonhoeffer over de *Arkandisziplin* verstrekkende consequenties kunnen hebben voor ons denken over de kerk en de relatie tussen kerk en wereld.

⁷⁷ Verzet, p. 308.

⁷⁸ Bethge, p. 1042, noot 237.

⁷⁹ Bethge, p. 923.

⁸⁰ Bethge, p. 926.

⁸¹ Bethge, p. 926.

4. Kerk voor de wereld?

Wat betekenen deze gedachten van Bonhoeffer nu voor de vraag of de kerk ook in de huidige situatie nog of weer van betekenis kan zijn voor de wereld?

De visie van Bonhoeffer op de relatie tussen kerk en wereld zou ik in de volgende vijf punten willen samenvatten.

(1) Het eerste waar het op aan komt is de houding, de opstelling van de kerk tegenover de wereld. Er kan geen sprake zijn van een wereldmijding, van een zich afzetten tegen de wereld omdat die per definitie a- of anti-christelijk zou zijn of omdat die – in het proces van secularisatie – los is komen te staan van God. Het omgekeerde is eerder het geval: alle optreden, alle spreken en handelen, zal blij moeten geven van een sterke positieve betrokkenheid op de wereld, die men als een mondig geworden wereld moet aanvaarden.

(2) De mondige wereld *kán* aanvaard worden, omdat Christus heer is van deze wereld. Met andere woorden: de wereld is niet autonoom tegenover God. Nee, de mondige wereld en de mondige mens moeten met God geconfronteerd worden. Maar de intentie mag dan nooit zijn dat een steeds groter deel van de wereld door de kerk ‘veroverd’ wordt, dat de wereld meer op de kerk betrokken wordt, maar dat de kerk steeds meer op de wereld betrokken raakt. Met andere woorden: het gaat niet primair om ‘de wereld voor Christus’, maar om ‘Christus voor de wereld’.⁸²

(3) Maar - en dit in de derde plaats – deze confrontatie betekent nooit een onderwerping van de wereld. Want weliswaar stelt Bonhoeffer: ‘Jezus Christus legt beslag op de mondig geworden wereld.’⁸³, maar die heerschappij van Christus wordt alleen maar uitgeoefend door onmacht en dienst. Het gaat dus nooit om het veroveren van macht, nooit om clericalisering en hiërarchisering, en evenmin om een verkerkelijking van het leven.

(4) In de vierde plaats dient de kerk in haar taak ten opzichte van de wereld zich altijd te richten op de concrete, actuele situatie waarin de wereld en dus de kerk zich bevindt en zal zij zich moeten afvragen wat haar concrete taak in en ten opzichte van die situatie is. Moet zij de overheid of andere publieke organen aanspreken op hun handelingen? Welke plicht heeft zij tegenover de slachtoffers van maatschappelijk ontwikkelingen en situaties? Ja, moet zij misschien zelfs overgaan tot daden die als burgerlijke ongehoorzaamheid gekwalificeerd kunnen worden?

(5) In de vijfde plaats is het nodig een evenwicht te vinden tussen enerzijds het op elkaar betrokken houden van kerk en wereld en anderzijds het zuiver houden van beide, hetgeen een zekere afgrenzing inhoudt. We zagen dat met name op dit punt Bonhoeffers gedachten allerminst uitgewerkt zijn. En dus blijft de vraag levensgroot waar en op welke wijze de kerk gestalte moet aannemen. Het gaat er om ‘dat wereld wereld en gemeente gemeente is, en dat toch het woord van God van de gemeente uit moet gaan over de gehele wereld

⁸² Vgl. Bethge, p. 897.

⁸³ Zie Bethge, p. 906.

als de boodschap, dat de aarde en wat daarop is, van de Heer is; dat is het “politieke” karakter van de gemeente.’⁸⁴

Hier raken we aan het verschijnsel van de *Arkandisziplin*, het arcanum. Het gaat er om dat men het geheim, waarom het in het geloof gaat, geheim laat, eerbiedigt; dat men dus geen pogingen doet het geheim te delen met hen die er geen weet van hebben (‘het heilige niet voor de honden’).

Confrontatie met de huidige situatie

Om een antwoord te kunnen geven op de vraag of – uitgaande van de gedachten van Bonhoeffer – de kerk ook nu van betekenis kan zijn voor de wereld, zouden we het huidige kerkelijke leven moeten analyseren. Uiteraard valt daar hier niet aan te denken; ik volsta met enkele opmerkingen.

In de Nederlandse samenleving ontwikkelt *het godsdienstig leven* zich – in en buiten de kerk! - op het ogenblik meer in de richting van wat Bonhoeffer religie noemt dan in de richting van zijn opvatting over christelijk geloof.

- De godsdienstigheid (religiositeit / spiritualiteit) is meer op het eigen innerlijk dan op de wereld gericht.
- Het transcendente zoekt men meer in een andere werkelijkheid (‘traditioneel’) of binnen in zichzelf (‘modern’) dan in de ander.
- Het geloof (ook in de kerk) richt zich in toenemende mate op de randen en grenzen van het leven en niet op het centrum ervan.
- En ‘de leer’ is in veel kerkelijke groeperingen nog steeds veel belangrijker dan ‘het leven’; bij dialoog en pluraliteit gaat het meestal over verschillen in opvattingen en niet (of in ieder geval veel minder) over verschillen in levenswijze.

Ook *het kerkelijk leven* ontwikkelt zich eerder verder van de ideeën van Bonhoeffer af dan dat het er naar toe groeit.

- Het optreden van de kerken getuigt veelal meer van zorg om het eigen bestaan dan om zorg voor de wereld.
- Vaak wekken de kerken de indruk niet alleen dat zij een religieuze vereniging zijn, maar dat zij ook in alle religieuze behoeften willen voorzien.
- De gerichtheid op en relatie met de samenleving is in de laatste decennia van de vorige eeuw eerder verzwakt dan versterkt.
- Het christelijk leven en de navolging heeft in veel kerken minder aandacht dan óf het innerlijk geloofsleven óf de leer/belijdenis.

Van een *relatie tussen kerk en wereld* zoals Bonhoeffer die heeft gedacht is dan ook niet veel te merken.

- In veel kerkelijke groeperingen heerst nog steeds een zeker antithetisch denken: kerk tegenover de boze of het geloof bedreigende wereld.

⁸⁴ Navolging, p. 210.

- Met de confrontatie tussen God en de mondig geworden wereld is het moeilijk gesteld: kerken zijn steeds onzekerder geworden over de vraag wat de navolging van Christus in het concrete leven betekent.
- Het geheim waar het in de kerk om gaat wordt steeds meer publiek, maar dreigt daardoor ook het geheimkarakter te verliezen.

Het geheel overziende lijkt het erop dat de kerken in de loop van de tijd alleen maar verder van de ideeën van Bonhoeffer verwijderd zijn geraakt. Betekent dit dat Bonhoeffer ons niets meer te zeggen heeft?

Heeft Bonhoeffer ons nog iets te zeggen?

Wie zich probeert in te leven in de gedachtewereld van Bonhoeffer kan zich moeilijk aan het gevoel onttrekken dat het nog steeds de moeite waard is over zijn ideeën, alsmede de consequenties die deze ideeën kunnen hebben, na te denken, óók met het oog op het huidige kerkelijke leven. Dat Bonhoeffer ons dus nog steeds iets te zeggen heeft. Niet omdat het allemaal zo duidelijk is wat hij heeft bedoeld en zeker niet omdat het duidelijk zou zijn op welke wijze zijn ideeën in het dagelijks leven gerealiseerd zouden moeten of kunnen worden. Dat moge na het voorgaande duidelijk zijn. Maar wel omdat we maar steeds niet aan het gevoel kunnen ontkomen dat we in Bonhoeffer met een visionair te maken hebben: hij heeft onze ogen geopend voor bestaande én te verwachten ontwikkelingen en in verband daarmee dingen gezegd waarmee wij nog steeds niet klaar zijn. En daarover moeten we dus wel verder nadenken.

Hierbij moeten we ons niet door de (schijnbare?) inconsequenties of door paradoxen in Bonhoeffers gedachtewereld laten afleiden. Als Bonhoeffers gedachtewereld ons niet aanspreekt is het niet moeilijk om ideeën te vinden die niet of nauwelijks met elkaar te verenigen zijn of waarvan men zich kan afvragen of ze in de praktijk wel te realiseren zijn. En dan is het ook niet moeilijk om Bonhoeffer naast zich neer te leggen. Maar als men zich door Bonhoeffer wel aangesproken voelt, dan zal men zich ook bij dergelijke ideeën moeten afvragen wat hij bedoeld kan hebben en wat ze ons mogelijk te zeggen hebben.

Een aantal ideeën van Bonhoeffer stellen ons immers voor grote problemen, vooral ook omdat ze met andere ideeën van hem op gespannen voet staan. En toch hebben ze daarmee hun zeggingskracht niet verloren. Ik noem hier een viertal van deze problemen.

(1) Dat is in de eerste plaats zijn gedachte van een a-religieus geloof. Religie is bij Bonhoeffer een zeer complex begrip en het leek ons dan ook noodzakelijk enige nuancering aan te brengen in de door hem geponeerde tegenstelling tussen religie en geloof. Maar de moeilijkheid is vooral dat hij religie ziet als het gewaad van het christendom, als de vorm waarin het christendom gestalte heeft aangenomen en dat we volgens hem toe moeten naar een christendom zonder religie.⁸⁵ Maar, zo is de vraag, kan een geloof, kan een

⁸⁵ Vgl. Verzet, p. 234.

godsdienstigheid ooit bestaan zonder zoiets als een religie-gewaad? Of heeft elke godsdienstigheid religieuze elementen nodig om als godsdienstigheid te kunnen bestaan en voortbestaan?

Maar waar gaat het ten diepste om? Dat we in onze godsdienstigheid niet (religieus) op een transcendente werkelijkheid buiten deze wereld, maar (gelovig) op déze wereld zijn gericht en dat het (religieus) niet om ons persoonlijk heil, maar (gelovig) om het heil van de ander en van de wereld gaat. Dit zijn beslissende criteria voor het christelijk geloof. En het al of niet erkennen van deze criteria is van beslissende betekenis voor het verdere denken over de wereld, de kerk en de kerk in de wereld.

(2) In de tweede plaats kan er een spanning ontstaan tussen de gedachte dat christenen geacht worden de mondig geworden wereld te aanvaarden enerzijds en de gedachte dat deze wereld geconfronteerd moet worden met God anderzijds. We hebben weliswaar gezien dat mondigheid niet betekent dat mens en wereld autonoom zijn tegenover God, maar we zagen ook dat het niet Bonhoeffers bedoeling is dat de wereld voor Christus veroverd moet worden. Hoever gaat de erkenning en aanvaarding van wat er in de wereld gebeurt en wanneer dient de christen zich kritisch en eventueel zelfs strijdend daartegenover op te stellen? Het kan er toch niet alleen maar om gaan dat de christen met Christus mee-lijdt in en aan deze wereld? Het feit dat Jezus Christus beslag legt op de mondig geworden wereld⁸⁶ houdt toch ook in dat de wereld soms onder beslag van Christus gebrácht moet worden?

De grondgedachte lijkt mij hier dat het God om de wereld gaat, maar dat Hij de verantwoordelijkheid hiervoor aan de mensen heeft gegeven ('de aarde heeft Hij den mensenkinderen gegeven', Psalm 115). In die zin leeft een christen voor en met God zonder God.

(3) In de derde plaats is het moeilijk om de verschillende eisen die Bonhoeffer aan de kerk stelt met elkaar te verzoenen. Aan de ene kant denkt hij aan groepsvorming rond een aantal beperkte activiteiten (woordverkondiging en viering van de sacramenten; soms - in het arcanum - zelfs alleen maar de sacramenten), waarin het geheim gekoesterd wordt en de gemeenschap een zuivere geloofsgemeenschap is. Aan de andere kant spreekt hij over de kerk die in de wereld zichtbaar behoort te zijn, over een gemeenschap die alle levensaspecten omvat en over een instelling die vrij omvangrijke taken heeft te verrichten, die namelijk in spreken en handelen in moet gaan op de actuele situatie van de wereld. Dit kan ermee samenhangen dat Bonhoeffer niet altijd hetzelfde kerkbegrip op het oog had en het kan ook zijn dat hij op verschillende tijden over een kerk in verschillende situatie sprak. Maar het blijft moeilijk de verschillende 'vereisten' met elkaar in overeenstemming te brengen.

Maar ook hier moeten wij ons afvragen waarom het hem ten diepste gaat. Ik denk om tweeërlei. In de eerste plaats om de zuiverheid van de kerk, om de mogelijkheid met het ware woord van God geconfronteerd te worden en

⁸⁶ Vgl. Bethge, p. 906.

een waarachtige geloofsgemeenschap te vormen. Maar aan de andere kant gaat het ook om de geloofwaardigheid van de kerk: alleen in de navolging is de kerk een ware kerk (geen gregoriaans zingen als niet voor de joden geschreeuwd wordt). En navolging betekent vanzelf dat de gemeente zichtbaar wordt, dat er merkbaar in en ten behoeve van de wereld gesproken en gehandeld wordt.

(4) Tenslotte is er een met het voorgaande direct samenhangende spanning tussen het gegeven dat kerk en wereld op elkaar betrokken zijn enerzijds en het gegeven dat de grens tussen kerk en wereld duidelijk gemarkeerd behoort te zijn anderzijds. Een spanning ook tussen het bewaren van het geheim, dat alleen met de gelovigen gedeeld wordt, en het er, ook als kerk, zijn voor de wereld. De kerk behoort, zo zegt Bonhoeffer, een bepaalde ruimte in deze wereld in te nemen, maar het is een ruimte die er toe dient om de wereld te verkondigen dat zij wereld moet blijven.

Ook hier is het zoeken naar de diepste bedoelingen van Bonhoeffer. Die liggen mijns inziens in het gegeven dat de kerk kerk en de wereld wereld moet blijven, dat de kerk niet verwereldlijkt en de wereld niet verkerkelijkt, dat het geheim waar het in de kerk om gaat niet geprofaniseerd wordt en dat de wereld niet gesacraliseerd wordt. Hoezeer de kerk er ook is voor de wereld, het mag nooit betekenen dat het geheim op straat gelegd wordt (geen brood voor de honden, geen paarden voor de zwijnen). Dit lijkt mij bij Bonhoeffer een essentieel gegeven als we spreken over de relatie tussen kerk en wereld.

Zo zijn er volgens mij uit alles wat Bonhoeffer, met name in zijn laatste levensjaren, gezegd en geschreven heeft enkele essentiële gedachten, criteria, toetsstenen, gezichtspunten of uitgangspunten te distilleren die maatgevend zijn voor ons denken over de kerk en de relatie tussen kerk en wereld.

- Het gaat om het christelijk geloof en een christelijk leven waarin men niet op een andere wereld en/of op zijn eigen heil, maar op déze wereld en op het heil van de ander gericht is.
- Het gaat om een aanvaarden van deze wereld, omdat God die aan de verantwoordelijkheid van de mensen heeft toevertrouwd. Die wereld behoeft en mag niet gesacraliseerd worden.
- Het gaat in de derde plaats om een zuivere kerk, waarin het geheim bewaard wordt en waarin steeds gewaakt moet worden voor een profanisering van dat geheim.
- En het gaat in de vierde plaats om een geloofwaardige kerk, een geloofwaardigheid die staat of valt met de navolging van Christus.

Hoe men ook over de kerk en over de relatie van de kerk tot de wereld denkt, aan deze punten moet recht gedaan worden wil men nog in de lijn van Bonhoeffer denken. En met behulp van deze ‘bouwstenen’ moet het toch mogelijk zijn zich een voorstelling te maken van een kerk die er voor de wereld is.

Uitgangspunt is voor mij niet de kerk, maar het christelijk geloof; of nog beter: het christelijk leven. Met de bekende uitspraak van Bonhoeffer in de doopbrief: ‘Ons christen-zijn zal in deze tijd bestaan uit slechts twee elementen: bidden en onder de mensen het goede doen. Elk denken en praten en organiseren van christenen moet herboren worden uit dat bidden en dat doen.’⁸⁷

Bidden omvat de omgang met God en met Gods woord. Onder de mensen het goede doen betekent in deze wereld Christus navolgen. Deze twee ‘elementen’ veronderstellen elkaar en hangen onverbrekkelijk met elkaar samen.

Christen-zijn houdt het besef in dat mensen verantwoordelijk zijn voor de wereld en dat zij dus de wereld als wereld positief tegemoet treden. In die wereld zullen christenen proberen Christus na te volgen, dat wil zeggen het goede te doen, er te zijn voor de ander. Maar daarvoor, zo blijkt al spoedig, is een kerk nodig. En wel om twee redenen.

In de eerste plaats brengt navolging van Christus onherroepelijk ‘lijden aan de wereld’ met zich mee en om daarin te kunnen volharden hebben we andere mensen, hebben we een gemeenschap nodig. Een gemeenschap van mensen die op dezelfde wijze en vanuit dezelfde bron trachten te leven en die elkaar daarin steunen. Hier komt het arcanum om de hoek kijken, want hier gaat het om een geheim dat alleen maar te delen is met degenen die er ook weet van hebben.

In de tweede plaats is een kerk nodig omdat we niet vanzelf weten wat het goede onder en voor de mensen is. Dat moeten we ‘leren’ en dat kunnen we leren door te luisteren naar het woord van God, waarbij niet in de laatste plaats de Bergrede een belangrijk uitgangspunt vormt (niet voor niets neemt de behandeling van de Bergrede een groot deel van Bonhoeffers *Nachfolge* in beslag). En als de christenen het ‘geleerde’ dan ook ‘in praktijk’ brengen, dan ontstaat er als vanzelf een zichtbare gemeente in deze wereld.

Maar in tegenstelling tot het geheim, dat gelovigen alleen met elkaar kunnen delen, is het goede doen onder de mensen iets wat men zoveel mogelijk met anderen wil delen. Want de wereld is voor alle mensen en alle mensen zijn er verantwoordelijk voor. Dit kan er toe leiden dat de kerk twee ‘gezichten’ heeft, op tweeërlei wijze optreedt: intern en extern. Intern streeft zij naar een zo zuiver mogelijke kerk, naar een zuivere en geloofwaardige gemeenschap van gelovigen. Extern richt zij zich op alle mensen, ook degenen die geen weet hebben van het geheim, om met die mensen het goede voor deze wereld te zoeken.⁸⁸ Waarbij zij er steeds op bedacht moet zijn om het geheim niet te profaniseren en om de wereld niet te sacraliseren. Hoe paradoxaal het ook mag klinken: juist die concentratie van de kerk op haar geheim stelt haar in staat meer in en voor de wereld te betekenen.

⁸⁷ Verzet, p. 251.

⁸⁸ Vgl. voor deze ‘tweeledigheid’: Gerard Dekker, *Zodat de wereld verandert*, Baarn 2000, p. 164 e.v.

Op deze wijze kan de kerk van betekenis zijn voor de wereld. Niet zonder meer op de wijze waaraan thans blijkens sommige uitlatingen behoefte bestaat: dat de kerk bepaalde waarden religieus wil ondersteunen en ook wil streven naar handhaving van de normen. Want dan gaat het om de waarden en normen die de beleidsmakers op het ogenblik belangrijk vinden. En het staat niet bij voorbaat vast dat de kerk op zoek naar het goede voor de mensen tot dezelfde waarden en normen komt.

Maar wel van betekenis, omdat zij uitgaat van Gods bedoelingen met het leven van mens en wereld en dat impliceert het goede leven. Omdat zij (indirect) blijft volhouden dat navolging van Christus goed is voor het leven en voor de wereld en omdat zij (direct) met alle mensen wil zoeken naar en streven naar het goede voor deze wereld.

Kan de kerk dit ook waarmaken? Daar is veel voor nodig. En het kan alleen onder één essentiële voorwaarde, dat men namelijk, zich bezinnend op de relatie tussen kerk en wereld, in zijn denken niet uitgaat van de kerk, maar van de wereld. Misschien is dat wel de belangrijkste ‘boodschap’ van Bonhoeffer: het gaat om de wereld en het leven in de wereld en we moeten over de kerk denken vanuit het staan en leven in deze wereld. Daarom moet de kerk ook geworteld zijn in de levenssituatie van de mensen.⁸⁹

In de vorige eeuw zei men wel: de wereld bepaalt de agenda van de kerk. Als men zich maar goed realiseert dat hier niet over de kerk zonder meer, maar over de agenda van de kerk gesproken wordt, dan kon deze uitdrukking wel eens de essentie van Bonhoeffers gedachte weergeven. Maar dit betekent wel dat als we spreken over de kerk voor de wereld de kerk de minste van die twee is en moet willen zijn. Want nogmaals:

‘De kerk is pas kerk als zij er is voor anderen.’

⁸⁹ Vgl. Gerard Dekker, *Oude wijn in nieuwe zakken – Over de christelijke godsdienst in de moderne samenleving*, Baarn 1983, p. 154.